

Federalismul sindicalist și socialismul juridic: două repere ale reformei sociale în România interbelică

Rizescu, Victor

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Rizescu, V. (2019). Federalismul sindicalist și socialismul juridic: două repere ale reformei sociale în România interbelică. *Polis: revistă de științe politice*, 7(1), 93-115. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-74211-8>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more information see: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Federalismul sindicalist și socialismul juridic: două repere ale reformei sociale în România interbelică

(Syndicalist federalism and juridical socialism: two references of social reform in interwar Romania)

Victor RIZESCU

Abstract: *The article surveys the various stances taken in interwar Romania towards the contemporary international - particularly French - trends of legal and political theory meant at counteracting the shortcomings manifested by the legislative patterns of Napoleonic provenance when confronted with the exigencies of expanding associational life and the need of growing state intervention in the sphere of the relations between economic factors. The crisscrossing visions of federalist syndicalism and, respectively, juridical socialism - exposed most conspicuously by the legal philosophers Léon Duguit and Emmanuel Lévy - are shown to receive various evaluations in the local milieu, from the part of authors connected with the leading journal of the Romanian Social Institute and otherwise (and always by reference to the predicament of social reform in the national space). It is highlighted that the impact of the ideas involved in the debate was broader and more diffuse than one could assume when taking into consideration only the outspoken - and partly obsolete - objectives and premises of the argumentations in question.*

Keywords: *syndicalism, legal theory, sociology of law, pluralist political theory, individualism.*

În ciuda faptului că deja primele două numere, din 1919, ale revistei *Arhiva pentru știința și reforma socială* au găzduit texte ale lui Nicolae Ghiulea și Anastasie Gusti despre reforma preconizată a legii meseriilor din 1912¹ și despre problema intens dezbătută a contractului colectiv de muncă², părănd astfel să inaugureze o preocupare susținută a periodicului și a instituției tutelare pentru politica socială curentă cu

obiective din sfera segmentului urban și industrial al lumii românești – deci atentă la alte aspecte ale problematicii decât cele, foarte particulare, ale societății agrare –, puține articole cu aceeași temă au mai apărut în revistă pe parcursul primilor săi zece ani de existență³ (chiar dacă includem și incursiunile în spațiul unor corelații internaționale și istorice⁴).

Sindicalismul francez în România

Cu toate acestea, Institutul Social al lui Dimitrie Gusti își putea revendica, la sfârșitul acelei decade, un rol aparte în cadrul procesului de elaborare a dispozitivelor moderne de protecție socială din România, organizând în 1930 una dintre manifestările menite să ofere un bilanț al etapei decisive deschise, în domeniu, prin fondarea departamentului ministerial de profil (în 1920), ea însăși survenită după participarea țării la înființarea (din 1919) a Organizației Internaționale a Muncii (OIM), în cadrul congresului de pace de la Paris și apoi al primei Conferințe Internaționale a Muncii de la Washington. Intersectându-se cu alte evenimente publice consacrate subiectului – inițiate chiar de Ministerul Muncii și Ocrotirilor Sociale⁵, respectiv de Asociația Română pentru Progresul Social⁶ –, dar ocupându-se în exclusivitate de fundamentele și evoluția de până atunci a OIM, seria de prelegeri în cauză i-a oferit ocazia ministrului în funcțiune al Muncii, Ion Răducanu, să prezinte așezământul local întrupat pentru prima oară în 1918 sub forma Asociației pentru Studiul și Reforma Socială ca pe „un modest colaborator cu adevărat dezinteresat al marii instituții internaționale de politică socială, condusă de Albert Thomas”, cu adaosul că „ținându-se departe de orice preocupări de politică militantă și trăind în seninătatea și obiectivitatea cercetărilor științifice, institutul tinde să dea științei sociale

posibilitatea de a servi drept un jalon pe calea politicii generale”⁷.

Una dintre comunicări este datorată juristului E. A. Poulopol și tratează chestiunea statutului legal al organismului conceput pentru a promova cauza păcii, în sistemul Ligii Națiunilor, prin acțiunea de pacificare socială la nivel internațional. Arătându-se că „noile legături sociale – mult mai strânse ca înainte de război – între state au modificat o mulțime de noțiuni și de idei în materie de drept internațional”, că „asupra acestor chestiuni, [...] există între juriști opinii divergente” și că „întinderea cât mai largă a competenței organizației se justifică prin faptul că această competență consistă în a *propune* măsuri iar nu în a le *impune*”, se conchide aici că „Organizația Internațională a Muncii a fost fondată pentru realizarea unui scop general și nelimitat în timp”, și ca atare „despre ea se poate spune, la fel ca și despre pace, că e o creație continuă”.

Îl putem regăsi pe autorul astfel angajat în proiectul de reformă socială românească în același an, cu un articol din *Arhiva...* unde sunt rezumate „aspectele fundamentale ale doctrinei lui Léon Duguit”, influent teoretician francez al dreptului dispărut în 1928 și al cărui nume era puternic asociat în epocă dezbaterilor despre cadrul juridic adecvat al acțiunii sindicale. Purtând titlul grăitor „Federalismul sindicalist”, ultima secțiune a intervenției vorbește despre felul cum concepția comentată este încununată prin viziunea

restructurării politice a statelor contemporane în jurul unor adunări legislative cu caracter corporatist, transformare foarte probabilă din moment ce sindicalismul urmează „să evolueze normal și natural, producându-și toate efectele, prin reprezentarea sindicală în parlament și prin constituirea, alături de camera reprezentând pe indivizi reprezentați în partide politice, a unei camere care va reprezenta grupările profesionale sau mai exact vorbind clasele sociale organizate și coordonate”. După ce subscrie previziunii oferite de fostul profesor al Universității din Bordeaux că „mișcarea sindicalistă [...] se va coordona cu transformarea regimului politic [...] și va grupa toate interesele tuturor claselor sociale, legate între dânsese prin convenții colective care stabilesc relații de ordin juridic”, Poulopol nu ezită să afirme că „dacă valoarea oricărei observații a fenomenelor sociale și a unei construcții științifice bazate pe această observație e judecată după confirmarea pe care evenimentele istorice o aduc acestei construcții, puține teorii științifice au prezentat o mai indiscutabilă exactitudine decât aceea a sindicalismului lui Duguit”. Așa cum se spune în concluzie, „fie că astăzi sindicalismul se integrează în stat, sau că statul e, într-o formă care rămâne de determinat, cucerit de sindicalism, aceste idei și tendințe sunt pe cale de realizare și influențează progresiv nu numai toate concepțiile curente despre stat, dar și unele din instituțiile statului modern”⁹.

Numele și ideile lui Duguit fuseseră menționate foarte pasager de către D. Gusti în cunoscuta sa retrospectivă a diferitelor forme adoptate de proiectul politic socialist și apărută tot în *Arhiva...*, în 1920, sub titlul „Comunism, socialism, anarhism, sindicalism și bolșevism. Clasificarea sistemelor privitoare la societatea viitoare”. În marginea unei discuții despre multiplele fațete, antecedente și derivații ale curentului ideologic internațional, cu preponderență franceză, întemeiat pe interpretarea anarhistă a dezideratului de reprezentare a intereselor profesionale și dominat de structurile organizatorice ale *Confédération Générale du Travail* – discuție unde accentul cade asupra numelor lui Georges Sorel, Édouard Berth, Fernand Pelloutier, Hubert Lagardelle și Arturo Labriola¹⁰ –, se explică aici că „din principiul acțiunii [sindicale] directe va decurge al doilea mare principiu sindicalist, care este principiul autonomiei federaliste”, cu precizarea că cel din urmă „a fost îmbrățișat de unul din cei mai distinși reprezentanți ai dreptului public contemporan, Léon Duguit, care, deși respinge ideea grevei generale și a luptei de clasă, totuși își însușește critica sindicalistă adusă statului”¹¹.

Cea mai importantă prezență a lui Duguit în paginile periodicului românesc, în afara articolului datorat lui Poulopol, este însă un text din 1927 având ca autor pe însuși juristul francez și bazat pe o intervenție a acestuia din cuprinsul conferinței

„Viața socială a României după război”. Sub titlul „Sindicalismul în Franța”, este oferită aici o departajare față de cele trei fenomene considerate a fi pervertit procesul de dezvoltare pe o cale dezirabilă a asociaționismului profesional din marea țară occidentală. Alături de deriva militantismului anarhist al *CGT*, culminată cu tentativa de grevă generală din mai 1920 (anticipare a episodului similar românesc survenit după câteva luni, în octombrie), precum și de discursul sorelian cristalizat ca religie politică în strânsă legătură cu aceeași mișcare, este invocată perversiunea politicianistă a revendicărilor privind dreptul de sindicalizare al funcționarilor publici și baza sa legală specifică de manifestare (chestiune tratată de Duguit cu multiple nuanțe reținute de istoria dreptului public francez ca o derogare semnificativă de la tezele sale favorite asupra generalizării factorului sindical asemeni unui instrument al restructurării politice și sociale¹²). Altminteri, este reiterată și de această dată ideea ce avea să fie reținută peste trei ani de Poulpol ca emblematică pentru concepția comentată, anume că „dacă s-ar fi dezvoltat într-o manieră normală, sindicalismul ar fi evoluat în mod natural, și foarte rapid, către reprezentarea parlamentară și constituțională a sindicatelor”, deci la alcătuirea, „alături de camera unde sunt reprezentați indivizii, organizați sau nu în partide politice”, a unei alte camere reprezentând „grupările profesionale sau, mai precis, clasele

sociale organizate și coordonate”¹³ (pledoaria prevalându-se de o descriere a societății franceze ca deviind în mod particular de la regula marxistă a polarizării crescânde dintre categoria proletariatului și cea a mării burghezii, înfățișând deci „o clasă de mijloc preponderentă prin proporții și prin forța economică și politică”¹⁴).

Prezentat de Duguit și de școala sa ca o reacție amorsată de-a lungul unei îndelungate perioade de timp față de combinația de centralism și individualism a codurilor legale napoleoniene¹⁵, procesul de dezvoltare a sindicalismului nu trebuie identificat cu „o doctrină sau un partid”¹⁶, ci văzut ca o „mișcare ce tinde să dea un statut juridic definit diferitelor clase sociale, cu alte cuvinte diferitelor grupuri de indivizi deja uniți prin funcțiile îndeplinite în cadrul diviziunii muncii”¹⁷. Dinamica sa inerentă – interpretată prin grila sociologiei durkheimiene și a solidarismului lui Léon Bourgeois¹⁸ – conduce nu către anarhism, ci către „noțiunea juridică a organizării corporative”¹⁹, singura capabilă să dea o expresie instituțională adecvată complementarității stabilite între oameni în interiorul corpurilor profesionale, precumși între entitățile de acest fel în ansamblul structurii sociale. Consecrarea descentralizării de formulă corporatistă răspunde, în plus, dezideratului de eliminare a două ficțiuni nocive cu statut metafizic, din a căror conjugare decurge percepția distorsionată a naturii dreptului: cea a suveranității statului și cea a drepturilor individuale. Ambele se sub-

sumează noțiunii de „drepturi subiective”, combătută în numele unei concepții despre sistemul de drept ca reprezentând în totalitatea sa o structură de relații sociale obiective²⁰.

Pledând cauza dreptului social, Duguit se declară partizan al tuturor doctrinelor „care pornesc de la societate pentru a ajunge la individ, [...] de la regula socială pentru a ajunge la dreptul individual, [...] care afirmă existența unei reguli ce se impune omului trăind în societate, [...] care afirmă că omul este în mod natural o ființă socială, și prin aceasta supus unei reguli sociale ce presupune obligații față de ceilalți”, ceea ce înseamnă că drepturile sale nu constituie decât „capacitatea de a-și îndeplini liber și în întregime obligațiile sociale”²¹. Abordarea sociologică îl determină totodată să argumenteze că disciplina dreptului public trebuie să abandoneze prezumția că „în spatele indivizilor care dețin puterea [...] există o substanță colectivă, personală și suverană, în raport cu care ei nu sunt decât mandatarii”, în favoarea tezei că „în persoana guvernanților nu trebuie să vedem decât pe cei ce dețin, într-o țară, forța preponderentă, și cărora le incumbă, în consecință, obligația de a îndeplini o anumită funcție socială: cea de organizare a serviciilor publice”²². În virtutea unui asemenea raționament, „noțiunea de serviciu public trebuie să o înlocuiască pe cea de suveranitate”²³.

Convins că „prin doctrina lui Duguit [...] s-a produs în gândirea juridică o adevărată revoluție”,

Poulopol își propune să explice de ce „se poate spune că va veni o zi când în știința dreptului se vor considera două perioade: una înainte și alta după” teoreticianul pentru care „dreptul constituțional e o parte a sociologiei”²⁴. El expune fundamentele doctrinei ale discursului impus în conștiința publicului larg printr-o interpretare particulară a principiului asociaționist, arătând că „atunci când ia ca bază «dreptul subiectiv», orice sistem juridic se prezintă ca o construcție metafizică și duce la o concepție a statului construită numai pe baze neexperimentale”. Dar, cum „experiența nu arată că ar exista în stat o personalitate, sau că ar exista o suveranitate, și nici că statul și-ar avea originea într-un fapt transcendent sau imanent față de colectivitate”, deci cum „acestea sunt simple idei admise *a priori*”, iar „simpla observație experimentală arată că în orice colectivitate se produce [...] o diferențiere între cei tari și cei slabi”, rezultă că „din punct de vedere experimental, statul se prezintă ca un fenomen de diferențiere cauzat de forțele inegale ale indivizilor, iar natura statului ca un fenomen de constrângere exercitat de guvernanți grație puterii lor”²⁵. Înțelegerea experimentală a dreptului conduce, mai departe, către înglobarea relațiilor juridice obiective desemnate până acum prin categoriile drepturilor individuale și, respectiv, suveranității statului în categoria generală a „funcțiilor sociale”, din moment ce „sistemul juridic individualist se baza

pe concepția subiectivă a dreptului subiectiv”, în timp ce „sistemul juridic modern tinde să se clădească pe constatarea faptului de «funcție socială» care se impune grupului social și indivizilor”, astfel încât, dacă „vechiul sistem era metafizic, cel nou va fi realist”²⁶. Cum funcțiile sociale se exercită în baza realității fundamentale a solidarității sau interdependenței sociale care „nu e o doctrină, nici un sentiment, nici un principiu de acțiune”, ci „un fapt de ordin real, susceptibil de constatare directă”, rezultă că libertatea individuală „e un drept” doar cu înțelesul că „omul are datoria să-și dezvolte activitatea sa individuală, aceasta fiind un factor esențial al solidarității prin diviziunea muncii”²⁷.

Mania grupurilor și apărarea Occidentului

„Sistemul care realizează dorințele lui Duguit, al corporațiilor și claselor profesionale care n-au deasupra lor nici o putere centrală, e feudalitatea”, se spune în teza de doctorat din 1936 a lui Nicolae Steinhardt, unde personajul citat este plasat în centrul unei critici de ansamblu a curentului socializant din teoria contemporană a dreptului. Aprecierea este argumentată prin aceea că „descompunerea statului sub acțiunea grupurilor economice le va întări într-atâta încât ordinea socială [...] nu va mai putea fi menținută de o putere superioară, nici în interiorul lor libertatea individuală nu va mai putea fi garantată față de o tiranie cu

atât mai mare cu cât asociația devine mai mică”. Ca atare, „prinși între grupuri, [...] indivizii ar căuta ocrotirea unuia capabil s-o dea. S-ar repeta astfel fenomenul feudalității”²⁸. Un eseu degajat din materia lucrării menționate și publicat în același an cu scopul de a reliefa „pretențiile și iluziile” nutrite de toate concepțiile avansate vreme de decenii sub eticheta „dreptului social” îi permite autorului să sublinieze că istoria respectivei specii intelectuale „din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până astăzi se confundă cu a sindicalismului”²⁹. Abuzurile comise de cugetarea recentă – cu predilecție sub egida pledoaricii pentru extinderea rolului deținut de sindicate în societate – sunt elucidate în cele două cărți prin argumente convergente.

Arătând cum „nemulțumit cu atâtea drepturi, sindicatul vrea să treacă din dreptul privat în cel public, vrea să devină suveran” – deci cum partizanii doctrinei în ascensiune cer ca „în profesiunea și regiunea lui, sindicatul să fie o instituție de drept public, înzestrată cu atribuțiile suveranității, rămânând statului rolul de mare protector al republicii profesiunilor federate”³⁰ –, Steinhardt explică stăruința unor asemenea revendicări prin aceea că „marea idee a sociologiei, și în consecință a dreptului social, e credința în libertatea individului prin multiplicitatea cercurilor sociale cărora le aparține”³¹, pentru a ajunge însă la încheierea că „libertatea totală a asociației nu duce la un regim liberal, ci la unul tiranic”. Într-adevăr, „dacă dispăre cu

desăvârșire dreptul de control al statului, dacă asociațiile se pot constitui în orice fel, doctrina libertății sindicale nu e decât justificarea anarhiei persoanelor juridice, cotropitoare și nemărginite³². Printre resorturile stării de anarhie aptă să se instaureze astfel trebuie indicat faptul că „grupomania nu propune [doar] asociații bune”. Dimpotrivă, pentru campionii ei, „calitatea nu importă. Le plac toate câte sunt, grupuri, sindicate, camere profesionale, societăți pe acțiuni sau în comandită, coproprietatea, autoritățile locale, serviciile publice descentralizate, corpurile profesionale medievale, clasele vechiului regim, colegiile electorale profesionale, cartelurile, trusturile, sindicatele patronale, cluburile cu statutele lor, atelierile și regulamentele lor, [...] tot ceea ce, într-un fel sau altul, are legătură cu ceea ce nu e precis, legal, oficial [...]; deci simpatie pentru castele indiene, cluburile mondene și asociațiile secrete muncitorești”³³.

Deprecierea statului este cealaltă fațetă a entuziasmului asociaționist, iar campania lui Duguit împotriva noțiunilor de personalitate a statului și de suveranitate exprimă în modul cel mai pregnant crezul larg răspândit că „statul nu e decât un oarecare grup social, așa cum sunt comunele, asociațiile profesionale, gintele”, deci „o formă socială de aceeași natură cu toate celelalte”³⁴. Afirmând că nu trebuie confundată sub nici un chip „opinia care inspiră legea cu autoritatea care o formulează”, Steinhardt se întrebă dacă „prin aceea că neagă

puterea, și implicit creația juridică pe cale legală, că transformă dreptul în simplă constatare a existenței sentimentelor din masa conștiințelor, Duguit nu confundă legea cu obiceiul?”³⁵. Răspunsul afirmativ face recurs la separarea kantiană dintre domeniul faptelor și cel al normelor și valorilor, din moment ce „cucerirea definitivă pentru omenească a autonomiei valorilor datorită lui Kant trebuie să fie îndreptarul pentru autonomia disciplinelor”³⁶.

Reliefându-se prezumțiile comune ale teoriei lui Duguit și ale altora din epocă, de felul celei a lui Hans Kelsen (și în pofida apelului la kantianism, altminteri referință centrală a teoriei lui Kelsen³⁷, ca reper al demersului de departajare), se arată că „drepturile subiective apar în ambele teorii ca simple aspecte ale dreptului obiectiv întrucât a primit un conținut individual concret”³⁸, fiind dezvăluită și corelația inextricabilă existentă în orizontul dreptului individualist clasic între drepturile individuale și suveranitatea statului. Steinhardt susține, astfel, că „echivalența (sic!) statului cu celelalte grupări omenești e inexactă și periculoasă”³⁹.

Statul se deosebește deci de celelalte entități din societate prin „puterea suverană” și, ca atare, prin „forța materială de constrângere de care dispune, [...] ceea ce îi dă un caracter unic”⁴⁰. Amintind că „izgonirea elementului suveranitate nu e decât alungarea din noțiunea statului a elementului putere”, iar după Duguit „cuvântul care ar trebui să

înlocuiască acel de putere e colaborarea”, apărătorul român al clasicismului juridic își exprimă convingerea că „nu ajunge colaborarea”, pentru că „statul are nevoie de o putere diferită de a tuturor celorlalte grupuri”⁴¹. În spiritul aceleiași apologii a convențiilor fundamentale cu caracter „metafizic” ale dreptului, el subliniază că „suveranitatea și personalitatea sunt poate ficțiuni, dar atât de înrădăcinate [...] încât părăsirea lor ar echivala cu dărâmarea statului”⁴². Implicațiile autoritare ale demersului urmat de Duguit sunt invocate ca inextricabil legate de efectele lui anarhice, în virtutea faptului că „sub cuvântul înlăturării suveranității, apare” în fapt, din matricea filosofiei legitimate ca dispozitiv emancipator, tocmai „generalizarea ei. De unde era o excepție, încredințată statului care o exercita în condiții de control solemn, rar și măsurat, stă acum la îndemâna oricui. Individul nu mai poate opune nimic dreptului obiectiv”⁴³.

Argumentația în favoarea aspectelor de substanță ale viziunii juridice clasice este avansată de Steinhardt în conjuncție cu o pledoarie pentru clasicismul cugetării și al scriiturii, iar combinația de dezagregare socială și îngustare a libertății individuale percepută a decurge din noile curente este asociată cu degenerarea stilistică și cu artificii terminologice. Expri-mându-și credința că „procedurile stilistice ale noilor tendințe juridice sunt condamnabile”, pentru că „deseori sub termenii noi apar tot lucruri vechi”⁴⁴, Steinhardt arată că în

lucrările lui Duguit și ale apropiaților săi „toate noțiunile sunt înlocuite prin altele vagi, manifestări stilistice ale unei concepțiuni anarhice și tiranice”. De exemplu, „în loc de putere [Duguit] spune serviciu public sau funcțiune publică. În loc de libertate se vorbește numai de datorie, libertate-funcție sau solidaritate. Statul cedează locul noțiunii largi, ce poate spune și cuprinde orice, de solidaritate”⁴⁵. Mai important decât faptul că „realizările sale se reduc la complicate și greoaie exprimări a ceea ce de mult era știut”⁴⁶ e însă acela că în scrierile respective abundă „afirmațiile categorice, dogmatice, repetarea anumitor formule, valoarea magică acordată unor cuvinte. Generalizări rapide, prezentări sub formă de adevăruri definitive și obiective a unor simple vederi și tendințe personale”⁴⁷. Decurge de aici o clasificare de ansamblu a noilor teoreticieni ai dreptului printre „autorii europeni care proclamă moartea spiritului occidental”. Rezonând cu apologia civilizației apusene formulată de Henri Massis, suporterul român al valorilor clasice afirmă că printre cei pasibili de o asemenea caracterizare intră „Duguit și juriștii care se îndoiesc de puterea noțiunilor occidentale. Căci a lupta în contra conceptelor, a abstracțiunilor, nu e decât a reveni la Orient, care nu le înțelege și nu le posedă. Sau lupta contra personalității individuale, ce e de nu negarea noțiunii esențiale a Occidentului?”⁴⁸.

Ofensiva demolatoare a lui Steinhardt nu reprezenta o mani-

festare izolată în mediul academic românesc al momentului. Dizertația sa este sprijinită de o prefață în limba franceză a lui Julien Bonnacase (membru corespondent al Academiei Române, rival și fost coleg al lui Duguit la Universitatea din Bordeaux, el însuși vechi oponent al noilor tendințe din drept), unde simpatia față de proaspătul absolvent este exprimată împreună cu prețuirea față de coordonatorul său din țară, Mircea Djuvara. Faptul că mai vârstnicul profesor al Universității din București se regăsește și ca îndrumător al tezei despre „limitele puterii statului” susținută în 1937 și în cadrul aceleiași instituții de către Emanuel Neuman nu trebuie văzut doar ca un efect de circumstanță al strânsei prietenii dintre cei doi tineri. Campania individualistă și anti-etatistă a lui Neuman face incursiuni și în domeniul mai restrâns al inovațiilor juridice discutate de camaradul său, pe baza unor preferințe filosofice comune. Numele lui Duguit apare și aici (ca „jurisconsultul cu cea mai mare influență din secolul nostru”⁴⁹), el făcând de fapt și obiectul unor departajări, e drept că mai circumspecte, ale lui Djuvara însuși. Cu doar un an înaintea primului dintre cele două doctorate, acesta participase la un volum omagial dedicat juristului Paul Negulescu printr-un articol intitulat grăitor „Reflecții asupra problemei suveranității și a realității juridice a statului”, în cuprinsul căruia ambele concepte sunt validate prin opoziție față de revizionismul nutrit de

considerente sociologice. Principiile kantiene sunt reiterate și cu această ocazie, spunându-se că „imaginea a ceea ce există sau a ceea ce facem în realitate nu conține nici o deslușire despre ceea ce trebuie să facem, ca o obligație, sau despre ceea ce avem dreptul să facem în relație cu alții”⁵⁰. Suveranitatea este definită pe această bază ca o sumă de drepturi și obligații, pentru a se conchide: „Nu putem concepe drepturile și obligațiile fără un subiect căruia să le atribuim. Acest subiect este statul. Orice subiect titular de drepturi și obligații este o persoană juridică. Nu este deci justificat să îi negăm statului personalitatea juridică”⁵¹.

Instituționalismul și dreptul obiectiv, suveranitatea legală și cea politică

Unul dintre documentele din epocă foarte des citate pentru a se da mărturie despre impactul teoriei franceze a federalismului sindicalist pe plan internațional este articolul din 1932 al lui Harold J. Laski (militant al „socialismului de ghildă” și al reconstruirii statului pe baze pluraliste din Anglia începutului de secol XX⁵²), unde se spune că „influența lui Duguit asupra generației sale poate fi asemuită cu cea exercitată de *Spiritul legilor* cu două secole înainte”, în ambele cazuri „discipoli și adversari deopotrivă fiind obligați să își adapteze concepțiile la noua perspectivă”⁵³. Textul a apărut în primul număr din 1932 al unei reviste franceze de specialitate, ca piesă a

unui amplu grupaj dedicat celui ce beneficiază de o asemenea comparație. În același număr al periodicului, sociologul român Dumitru Drăghicescu figurează cu o serie de reflecții despre relația dintre „drept, morală și religie”, consonante cu lucrările sale de anvergură din anii respectivi menite să realizeze o fuziune între crezul socialismului liberal⁵⁴ și valorile creștine⁵⁵ și încheiate prin aserțiunea că „dreptul se profilează ca o modalitate empirică sau o forță socială care, în concurență cu religia, asigură, într-o manieră concretă, evoluția umanității către divin”⁵⁶. Este poate semnificativ că intervenția este publicată în afara grupajului menționat și nu cuprinde nici o referire la personajul omagiat (altminteri caracterizat, uneori, ca un „pluralist de factură liberal-socialistă”⁵⁷).

Prin contrast, un important tovarăș de drum al lui Drăghicescu pe drumul politicii sociale din România poate fi regăsit printre cei mai consecvenți exponenți ai domeniului din Europa epocii îndrituiți să își revendice ideile lui Duguit ca fundament doctrinar al activității practice. Este vorba despre Marco I Barasch, jurist cu un palmares prodigios de popularizator al dreptului muncii în anii 1920 și după aceea⁵⁸, dar și autor al unei dizertații doctorale susținute și publicate la Paris, în 1923, și tratând despre „socialismul juridic și influența sa asupra dreptului public din Franța la sfârșitul secolului al XIX-lea și în secolul XX”⁵⁹. Preocupările cu

dominantă sindicalistă ale filosofului găzduit peste câțiva ani în paginile *Arhivei...* lui Gusti sunt plasate de această dată sub o rubrică generalizatoare, dar ilustrată în modul cel mai nemijlocit de către Emmanuel Lévy⁶⁰, un alt reprezentant al dreptului socializant, prezent și cu o scurtă prefață în corpul volumului (și asumat deci de Barasch ca principal inspirator, înainte de a se număra printre numele invocate cu insistență în retrospectivile critice ale lui Steinhardt de la 1936).

Caracterizat de un comentator din anii 1920 ca „socialist doar prin accident”⁶¹, Lévy își prezintă demersul ca oferind „o explicație juridică a socialismului”, preconizat să se instaureze treptat prin „absorbția drepturilor capitalului de către drepturile muncii”⁶². Procesul respectiv decurge din altul, mai fundamental, de „construcție socială a dreptului”⁶³, al cărui principal resort este reprezentat de înrădăcinarea regulilor de drept în convenții sociale aflate în continuă schimbare ca o consecință a transformărilor suferite de convingerile nutrite în legătură cu ele de cei implicați. Rezumată prin teza potrivit căreia „credința creează dreptul”⁶⁴, gândirea lui Lévy conduce către imaginea relațiilor juridice ca o juxtapunere de obligații reciproce sau creanțe, cu semnificația particulară că „forma pe care o adoptă în prezent capitalismul este cea a dreptului de creanță, el prezentându-se, în plus, nu sub forma creanțelor individuale ci sub cea a creanțelor colective ale capitaliștilor”. Altfel spus, „toți cei

care, asemeni comercianților sau oamenilor de afaceri, posedă ceva, au în mod mai mult sau mai puțin constant datorii, ceea ce înseamnă că valoarea bunurilor în cauză le aparține în parte sau în întregime altora⁶⁵. Aceasta conduce la înlocuirea treptată a drepturilor de proprietate prin valori diseminate în corpul social⁶⁶, cu consecința că sistemul capitalist „se apropie de sfârșit ca efect al evoluției economice”. Așa cum se explică, „în regimul burghez drepturile individuale pierd teren în favoarea noilor instituții ale dreptului colectiv”, și pentru a se „putea conserva [...] avantajele dreptului individualist, se face recurs la ficțiunea personalității morale, formulă ingenioasă menită să permită unei mici minorități să își însușească beneficiile producției colective”⁶⁷. Însă „în fața creanței colective a capitalului se formează creanța colectivă a muncii”⁶⁸, cu rezultatul evoluției spre socialism. Critica sarcastică a lui Steinhardt rezumă și ea același raționament, pornind de la faptul că pentru Lévy „dreptul e creat de credința socială” și degajând implicațiile: „Dreptul fiind o religie, creanțele depind de credințe. Adică dreptul tău este existența credinței altuia în credința ta. Capitaliștii au un drept de creanță colectiv. În fața lor stă creanța colectivă a muncitorilor”⁶⁹.

Nu Duguit sau Lévy, ci juristul, filosoful și sociologul francez de origine rusă Georges Gurvitch este descoperit de Steinhardt ca cea mai completă întruchipare a tendințelor

dreptului social⁷⁰, oferind în numeroasele sale lucrări o sistematizare consecventă a principiilor școlii⁷¹. Cu o carieră îndelungată (dispărut în 1965)⁷² și ca atare angajat în dezbaterea despre condiționările sociale ale construcțiilor legale și în orizontul lumii postbelice, Gurvitch avea să revină în mod repetat asupra istoriei intelectuale a domeniului, cu departajări corespunzătoare față de exponenții ei succesivi. O carte a sa din 1947, rezultată din contactul cu mediul academic american și publicată în cadrul unei colecții consacrate „sociologiei și reconstrucției sociale” (ea însăși înființată de Karl Mannheim în continuarea propriei sale abordări a acelorași deziderate de renovare a societății globale⁷³), conține judecăți critice și corelații istorice care se suprapun parțial cu cele schițate mai devreme de Steinhardt și de Neuman. Teoreticianul federalismului sindicalist și cel al socialismului juridic sunt plasați aici printre antecesorii disciplinei în curs de reconfigurare a „sociologiei dreptului”, într-o serie unde se mai inserează și numele contemporanului lor Maurice Hauriou, reținut de autorii români din anii 1930 ca unul dintre cei mai importanți inspiratori ai adversității lor față de orientările pernicioase⁷⁴.

Departajarea lui Gurvitch față de figurile dominante ale dreptului social din deceniile de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial sunt neechivoce. În ce-l privește pe Duguit, clasificat altundeva ca un semi-corporatist cu vederi clar

diferențiate în această privință față de mai proeminenta interpretare fascistă a corporatismului⁷⁵, se arată că atunci când neagă „existența drepturilor subiective cu scopul de a putea sublinia că este imposibil ca legea să fie abstrasă din realitatea socială, [...] este împins spre a elimina una dintre cele mai importante sectoare ale chiar acelei realități și ale universului legii ce îi este atașat: anume, sectorul suprastructurilor organizate”⁷⁶. Cât despre Lévy, este dezvăluit felul cum „se concentrează aproape în întregime asupra problemelor legate de geneza legii”, cu rezultatul că „descrie transformările recente suferite de drept prin raportare la variațiile credințelor colective. Cu alte, cuvinte, el analizează evoluția prezentă a psihologiei colective a dreptului”⁷⁷. Iar „această preocupare unilaterală pentru psihologia colectivă, [...] cu ignorarea tuturor conflictelor dintre diversele niveluri ale realității sociale și juridice (mai ales dintre suprastructuri organizate și infrastructuri cu caracter spontan) îl face să ignore formele complexe și variate de echilibru stabilite între principiile dominației și cele ale colaborării”⁷⁸. În ultimă instanță, erorile provin din felul cum Lévy „exagerează teza lui Durkheim și Saint-Simon despre transformarea statului într-o agenție care administrează fără să guverneze, mergând atât de departe încât să îl identifice cu toate relațiile sociale generatoare ale dreptului”⁷⁹.

Contradicțiile celor doi sunt depășite de Hauriou, indicat ca un

teoretician „capabil să reconcilieze filosofia dreptului și sociologia dreptului fără să le confunde”, edificând o sinteză „idealist-realistă” prin opoziție cu „senzualismul realist al lui Duguit și cu idealismul subiectivist al lui Lévy”⁸⁰ și reînnodând astfel firul strădaniilor de aceeași natură ale lui Durkheim (apreciere consonantă cu ale altor exegeți, înclinați să vadă în opera lui Duguit o caricatură a inspirației preluate de la pontiful sociologiei⁸¹). Din abordarea „instituționalistă” a surselor dreptului elaborată de Hauriou⁸², Gurvith preia rudimentele concepției sale, construită treptat⁸³ despre distincția dintre „suveranitatea politică”, monopolizată de stat în baza monopolului său asupra mijloacelor de constrângere, și „suveranitatea legală”, deținută de stat doar în același grad ca și de alte grupuri sociale⁸⁴.

Contrapus adesea lui Duguit în epocă⁸⁵ și mai târziu⁸⁶, dar și consacrat în termeni mai generali ca un critic al doctrinelor „obiectiviste” – în această privință furnizându-le unor continuatori ca Steinhardt temeuriile comparației dintre perspectiva lui Duguit și cea a lui Kelsen, menționată anterior⁸⁷ –, Hauriou a revendicat veracitatea unei versiuni subtile de „realism” în chestiunea relației dintre dreptul public și stat⁸⁸, aptă să conducă spre distincția dintre cele două niveluri ale suveranității (reținută de Gurvitch) pe baza viziunii sale despre variatele tipuri de instituții produse de viața socială ca spații ale codificării legislative în spirit cutumiar și despre stat ca o instituție de rang

superior. El afirmă că „în măsura în care o organizație se întrece și se perfecționează prin stabilirea unui echilibru intern, ea devine obiectul unui asentiment, nu doar printre cei din interior, dar și în rândul celor din același mediu social”, deci „în acel moment, [...] organizația socială devine o instituție cutumiară”. Procesul de instituționalizare al interacțiunilor sociale este explicat prin precizarea că „o organizație socială devine durabilă, capabilă deci să își conserve forma specifică în ciuda schimbării continue a materialului uman pe care îl conține, atunci când este *instituită*, cu alte cuvinte atunci când pe de o parte ideea directoare, prezentă în cadrul ei din momentul constituirii, își subordonează structurile de putere grație echilibrului stabilit între organele și forțele componente, iar pe de altă parte același sistem de idei și de forțe este consacrat, în forma sa specifică, prin consimțământul membrilor instituției, precum și ai mediului social”⁸⁹. Iar „dintre toate instituțiile pe care viața socială le-a produs, cea mai eminentă este a statului”, a cărui particularitate rezidă în faptul că întrupează „guvernământul central al unei națiuni și dezvoltă, în cadrul celei din urmă, întreprinderile domeniului public”⁹⁰.

Principiile doctrine în acțiunea socială

Acordul stabilit în anii 1940 între Gurvitch și Hauriou asupra unilateralității vederilor lui Duguit și Lévy

poate fi corelat cu un episod al vieții intelectuale românești din deceniul anterior. La vremea când Steinhardt și Neuman pledau cauza individualismului juridic și a liberalismului clasic împotriva dreptului social și a corelațiilor sale etatiste, ei deveniseră colegi cu E. A. Poulopol (avocatul de la 1930 al doctrinei lui Duguit) pe platforma tentativei de relansare a filosofiei și practicii liberale purificate de impurități și derapaje falsificatoare dirijată de George Strat, din 1933, în jurul revistei *Libertatea* (unde pot fi regăsiți cu opinii foarte asemănătoare⁹¹). S-ar putea spune că, în cazul lui Poulopol, postura respectivă presupunea abandonarea completă a atitudinii de apărător al federalismului sindicalist și al sursei sale filosofice, iar o intervenție a sa din 1935 – apărută, alături de textul lui Mircea Djuvara citat mai sus, cu ocazia sărbătoririi lui Paul Negulescu – pare să depună o mărturie în acest sens. Îl descoperim aici pe Poulopol cu un articol despre „ideea liberalismului în opera juridică a lui Maurice Hauriou”, unde personajul comentat este descris ca „un novator întrepid în cercetările sale, dar în același timp un conservator ferm”, prin aceasta acționând ca „doctrinarul a ceea ce am putea numi un «stat burghez», adică un stat echilibrat, stabil, organizat în funcție de orientările politice și de nevoile economice ale cetățenilor, și în cadrul căruia legile asigură ordinea”. Elogiul înclinațiilor liberale ale lui Hauriou include însă și o critică pasageră a rivalului său, elogiat și el

cu cinci ani înainte, cu observația că „atunci când Duguit a scris că o populație amorfă, sub conducerea unui mic tiran, constituie un stat, Hauriou s-a indignat, căci o asemenea populație ignoră elementele esențiale ale statului, anume echilibrele, separațiile și libertățile”⁹². Poulpol subscrie aici implicit dedicației autografe de pe exemplarul din teza de doctorat a lui Steihardt disponibil în biblioteca Academiei Române: „Domnului profesor G. Strat, care apără cu atâta strălucire proprietatea, libertatea, inițiativa, toate elementele civilizației, împotriva barbariei socializante”. Să constituie oare aceasta – în conjuncție cu disocierile lui Gurvitch – proba decisivă pentru falimentul filosofiei juridice percepute ca suportul cel mai de nădejde al reformei sociale în epoca de după Marele Război?

În 1931, Gurvitch credea că „dezvoltarea convențiilor colective [de muncă] ridică probleme ce apar ca insolubile din perspectiva individualismului juridic și a reversului său, etatismul”⁹³, adăugând că „prima particularitate [a lor], anume angajarea simultană a totalității membrilor [unei părți contractante] și a fiecăruia din ei separat reprezintă, ea însăși, o dificultate insurmontabilă pentru toate concepțiile bazate pe vechile categorii ale dreptului roman”⁹⁴ (cu explicația că „aplicând teoria instituțiilor-grupuri la problema alcătuirii convențiilor colective, Maurice Hauriou a ajuns la concluzia că dreptul constituit astfel [...] se degajă din instituțiile preexistente – fie ele

industria în ansamblul său sau o întreprindere anume –, în cuprinsul cărora sunt prezente ambele părți contractante”⁹⁵). Avem de-a face cu un discurs foarte diferit de cel al lui Steinhardt, acesta din urmă fiind predispus să sublinieze în registrul ororii și deriziunii dezbaterea despre contractul colectiv ca pe o chin-tesență a vacuității și artificialității dreptului social, arătând astfel cum respectiva formă de acord cu consecințe legale este „cea mai celebră creație a dreptului social și muncitoresc [și] constă într-o explicație nouă a unui fenomen juridic curios (valoarea obligatorie a unui acord încheiat între un grup de lucrători și un grup de patroni pentru cei ce nu l-au semnat)”⁹⁶. Situate în dezacord cu stăruitoarele eforturi din epocă de adaptare românească și de împămân-tenire a formei juridice controversate⁹⁷ legiferată la noi în 1929 dar sporadic aplicată (înainte de a fi implementată în versiunea comunismului⁹⁸), astfel de aprecieri nu se armonizează nici cu reconstituirile istorice ale dezvoltării politicii sociale în spațiul francez⁹⁹ și pe plan mondial, la cumpăna secolelor XIX și XX.

După ce rezumă credința lui Duguit că transformările în curs trebuie deslușite prin constatarea că „un sistem juridic de ordin realist și socialist se substituie unuia metafizic și individualist”, sau altfel spus „libertății-drept i se substituie libertatea-funcție socială”, Barasch relatează cum „această idee a inspirat”, în contextul francez, „legea din 12

iunie 1893 pentru igiena și securitatea muncitorilor în stabilimentele industriale, legile din 8 iulie 1890, 25 martie 1901, 9 mai 1905, 23 iulie 1907 și 12 martie 1910 asupra securității muncitorilor, legea Millerand din 1910 prescriind durata muncii de 10 ore în întreprinderile unde adulții, minorii și femeile lucrează în comun, legea din 23 aprilie 1919 ce limitează durata muncii la 8 ore în întreprinderile industriale și comerciale¹⁰⁰. Cu siguranță că, dacă ar fi fost alcătuite cu mai multă scrupulozitate în privința exigenței de clarificare a relației dintre teorie și practică, retrospectivile românești¹⁰¹ ale evoluțiilor legislative și instituționale de același fel ar fi fost îndrituite să includă și ele ideile unor Duguit sau Lévy, deopotrivă ca factori stimulatori și ca dispozitive legitimatorre. Altminteri, dacă este adevărat că o revistă de politică socială putea zugrăvi periodicul cu orientare liberală clasică al lui Strat, în 1935, ca pe o redută plutocratică și o unealtă antimuncitorească¹⁰² (părând să confirme, astfel, mesajul lui Steinhardt și Neuman, întărit de rezervele lui Djuvara și de retractările lui Poulopol, că valorile liberale apărute de ei nu puteau fi conciliate cu direcția socială a dreptului), o atât de tranșantă delimitare istorică dintre cele două curente devine imposibilă atunci când vedem cum redactorul-șef de la *Libertatea* a luat parte în mod activ la reajustarea raporturilor dintre capital și muncă în România¹⁰³. Priveliștea lui Duguit scriind în preajma morții o prefață călduroasă

pentru cartea unui autor înfățișat de el ca „un antiintervenționist fervent”¹⁰⁴ ne previne și ea împotriva simplificărilor clasificatoare abuzive. Demarajul românesc al statului bunăstării s-a nutrit din surse ideologice compozite¹⁰⁵, iar vederile unor Duguit și Lévy, la fel ca și ale unor Hauriou și Gurvitch, ilustrează foarte convingător considerațiile lui Karl Popper despre teoriile eronate acționând de-a lungul unor îndelungate perioade de timp ca factori de sprijin al unor idealuri binefăcătoare¹⁰⁶.

Vicisitudinile suferite de ideile din această specie atunci când funcționează ca simboluri și repere istorice în orizontul unor epoci ulterioare se aseamănă cu metamorfozele înregistrate de ele ca actori ai schimbării în propriile lor epoci. Federalismul sindicalist a figurat ca o nervură din evantaiul teoriilor politice „pluraliste” (referitoare la relațiile dintre individ, grupul social și stat) din spațiul francez¹⁰⁷, iar acestea s-au interpenetrat cu școli de gândire înrudite britanice¹⁰⁸ și germane¹⁰⁹, participând, de asemenea, la diversificarea investigațiilor cu premise filosofice foarte diverse și menite să descopere cele mai potrivite mijloace de a contracara dislocările și tensiunile sociale asociate schimbării economice moderne, răspândite în întreaga lume europeană și nord-atlantică¹¹⁰. Inaugurat la momentul 1900 de către savantul jurist și istoric F. W. Maitland sub influența concepției germane despre diferențele dintre dreptul roman universalist și cel național al comunităților autonome¹¹¹,

episodul britanic de teoretizare politică și juridică strâns asociat cu pledoariile lui Duguit s-a încheiat abrupt, atunci când influentul intelectual public Ernest Barker a subliniat complicitățile tradiției intelectuale importate câteva decenii mai devreme cu ideologia nazismului aflat în ascensiune¹¹². Memoria lui și-a putut însă dezvălui recent noi înțelesuri, în contextul preocupărilor de remodelare a structurilor sociale și instituționale intermediare pe fundalul globalizării neoliberale¹¹³. Sec-

vența franceză înrudită – mai intens polarizată între opțiunea anarhistă și cea a autoritarismului corporatist¹¹⁴ – posedă și ea o relevanță revigorată din aceleași motive, dar și în relație cu dezbaterile despre administrarea multiculturalismului în formula drepturilor colective. Interferențele și conexiunile românești ale curentelor de gândire de acum un secol, ilustrate și în paginile *Arhivei pentru știința și reforma socială*, nu pot decât să participe la amplificarea unor asemenea semnificații reînnoite.

Note

- ¹ N. Ghiulea, „Legi pentru schimbarea unor articole din legea pentru organizarea meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești”, în *Arhiva pentru știința și reforma socială* (în continuare *AȘRS*) vol. 1, no. 1, 1919, pp. 211-216; A. Gusti, „Reforme muncitorești”, în *AȘRS*, vol. 1, nos. 2-3, 1919, pp. 449-464.
- ² A. Gusti, „Aspectul social al contractului colectiv de muncă”, în *AȘRS*, vol. 1, nos. 2-3, 1919, pp. 540-546.
- ³ N. Ghiulea, „Politica socială”, în *AȘRS*, vol. 2, nos. 1-3, 1920, pp. 115-137; Ion Dacu, „Idea muncii obligatorii”, în *AȘRS*, vol. 3, no. 4, 1921, pp. 467-470; M. Sanielevici, „Două atitudini în politica socială românească”, în *AȘRS*, vol. 3, nos. 2-3, 1921, pp. 302-309; N. Ghiulea, „Aplicarea duratei muncii de 8 ore în România”, în *AȘRS*, vol. 5, nos. 3-4, 1924, pp. 441-447;
- ⁴ (nesemnlat) „Organizarea muncii în Rusia după revoluție”, în *AȘRS*, vol. 3, nos. 2-3, 1921, pp. 161-209; Albert Thomas, „Le Bureau International du Travail”, în *AȘRS*, vol. 5, nos. 3-4, 1924, pp. 281-287; D. Constantinescu, „Charta Muncii italiană”, în *AȘRS*, vol. 7, nos. 1-2, 1927-1928, pp. 174-179; Idem, „Conferința Internațională a Muncii”, în *AȘRS*, vol. 7, nos. 3-4, 1927-1928, pp. 544-557.
- ⁵ I. Răducanu et al., *Zece ani de politică socială în România, 1920-1930*, Eminescu S. A., București, 1930.
- ⁶ G. Tașcă et al., *Un deceniu de politică socială românească*, f. e., București, 1930.
- ⁷ (Ion Răducanu în) „Sărbătorirea solemnă a primei decade de existență și activitate a Organizației Internaționale a Muncii”, în D. Gusti et al., *Organizația Internațională a Muncii. Zece ani de activitate*, Ed. Institutului Social Român, București, 1931, pp. 10-11.

- ⁸ E. A. Poulopol, „Natura și opera juridică a Organizației Internaționale a Muncii”, în D. Gusti et al., *Organizația Internațională a Muncii. Zece ani de activitate*, Ed. Institutului Social Român, București, 1931,
- ⁹ Idem, „Aspectele fundamentale ale doctrinei lui Léon Duguit”, în *AȘRS*, vol. 9, nos. 1-3, 1930-1931, p. 302.
- ¹⁰ D. Gusti, „Comunism, socialism, anarhism, sindicalism și bolșevism. Clasificarea sistemelor privitoare la societatea viitoare”, în *AȘRS*, vol. 2, nos. 1-3, 1920, pp. 329-334; Jeremy Jennings, *Syndicalism in France: a Study of Ideas*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1990, pp. 11-113.
- ¹¹ Gusti, „Comunism, socialism, anarhism, sindicalism și bolșevism”, p. 333.
- ¹² H. S. Jones, *The French State in Question. Public Law and Political Argument in the Third Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, pp. 159-180.
- ¹³ Léon Duguit, „Le syndicalisme en France”, în *AȘRS*, vol. 7, nos. 1-2, 1927, p. 7.
- ¹⁴ *Ibid.*, p. 8.
- ¹⁵ Idem, *Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoleon*, Félix Alcan, Paris, 1912.
- ¹⁶ Idem, *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'état*, deux. ed., Félix Alcan, Paris, 1911, p. II.
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 122.
- ¹⁸ J. E. S. Hayward, „Solidarist Syndicalism: Durkheim and Duguit”, part I, în *Sociological Review*, vol. 8, no. 1, 1960, pp. 17-36; part II, în *Sociological Review*, vol. 8, no. 2, 1960, pp. 185-202; Cécile Laborde, *Pluralist Thought and the State in Britain and France*, Macmillan, Basingstoke, 2000, pp. 101-124.
- ¹⁹ Gaston Marin, *La révolte des faits contre le Code*, Bernard Grasset, Paris, 1920, pp. 163-168.
- ²⁰ Léon Duguit, „Objective Law ”, în *Columbia Law Review*, vol. 20, no. 8, 1920, pp. 817-831.
- ²¹ Idem, *Traité de droit constitutionnel*, vol. 1: *Théorie générale de l'état*, Fontemoing, Paris, 1911, p. 12.
- ²² Idem, *Les transformations du droit public*, Librairie Armand Colin, Paris, 1913, p. 279.
- ²³ *Ibid.*, p. XIX; Idem, „The Concept of Public Service”, în *Yale Law Journal*, vol. 32, no. 5, 1923, pp. 425-435.
- ²⁴ Poulopol, „Aspectele fundamentale ale doctrinei lui Léon Duguit”, p. 277-278.
- ²⁵ *Ibid.*, pp. 279-280.
- ²⁶ *Ibid.*, p. 283.
- ²⁷ *Ibid.*, pp. 290, 293.
- ²⁸ N. Steinhardt, *Principiile clasice și noile tendințe ale dreptului constituțional. Critica operei lui Léon Duguit*, Editura „Curierul Judiciar” S. A., București, 1936, pp. 89-90.
- ²⁹ *Ibid.*, p. 22.
- ³⁰ Idem, *Dreptul social. Pretenții și iluzii*, Tipografia „Caragiale”, București, 1936, pp. 35-36.
- ³¹ *Ibid.*, p. 40.
- ³² *Ibid.*, p. 34.
- ³³ *Ibid.*, pp. 41-42.
- ³⁴ Idem, *Principiile clasice*, p. 54.
- ³⁵ *Ibid.*, p. 87.
- ³⁶ *Ibid.*, p. 57.
- ³⁷ Hans Kelsen, *Introduction to the Problems of Legal Theory*, transl. by Bonnie Litschewski and Stanley L. Paulson, Clarendon Press, Oxford, 1992; Gerhard Donhauser, „The State under the Rule of Law? The Relationship of State and Law in the Work of Hans Kelsen and Georg

- Jellinek”, in Ian Bryan et al., eds., *The Reconstruction of the Juridico-Political. Affinity and Divergence in Hans Kelsen and Max Weber*, Routledge, New York, 2016, pp. 125-139.
- ³⁸ Steinhardt, *Principiile clasice*, p. 66-67.
- ³⁹ *Ibid.*, p. 54.
- ⁴⁰ *Ibid.*, loc. cit.
- ⁴¹ *Ibid.*, pp. 82-83.
- ⁴² *Ibid.*, p. 31.
- ⁴³ *Ibid.*, p. 32.
- ⁴⁴ *Ibid.*, p. 25.
- ⁴⁵ *Ibid.*, pp. 33-34.
- ⁴⁶ *Ibid.*, p. 28.
- ⁴⁷ *Ibid.*, p. 25.
- ⁴⁸ *Ibid.*, p. 98.
- ⁴⁹ Emanuel Neuman, *Limitele puterii statului. Teză de doctorat*, Universitatea din București, Facultatea de Drept, București, 1937, p. 108.
- ⁵⁰ Mircea Djuvara, „Réflexions sur le problème de la souveraineté et sur la réalité juridique de l'état”, în *Mélanges Paul Negulesco*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1935, p. 230.
- ⁵¹ *Ibid.*, p. 237.
- ⁵² *The Pluralist Theory of the State. Selected Writings of G. D. H. Cole, J. N. Figgis and H. J. Laski*, ed. by Paul Q. Hirst, Routledge, London, 1989.
- ⁵³ Harold J. Laski, „La conception de l'état de Léon Duguit”, în *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, vol. 1, nos. 1-2, 1932, p. 121.
- ⁵⁴ D. Drăghicescu, „Burghezia și socialismul liberal”, în *Dreptatea socială*, vol. 1. no. 3, 15 februarie 1923, p. 95.
- ⁵⁵ Idem, *La nouvelle cite de Dieu*, vol. I: *La Voie, ou comment la philosophie de l'histoire justifie la Société des Nations et son idéologie: le Neo-Christianisme*, Marcelle Lesage, Paris, 1929; Idem, *Verité et revelation*, Félix Alcan, Paris, vol. 1-2, 1934.
- ⁵⁶ Idem, „Droit, morale et religion”, în *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, vol. 1, no. 1-2, 1932, p. 245.
- ⁵⁷ Hayward, „Solidarist Syndicalism: Durkheim and Duguit”, part II, p. 185.
- ⁵⁸ Marco I. Barasch, „Politica socială. A X-a conferință internațională a muncii”, în *Buletinul Uniunii Camerelor de Comerț și de Industrie*, vol. 2, no. 7, iulie 1927, pp. 226-277; Idem, „Legislația muncii în România. Mișcarea legislativă de după război”, în *Gazeta meseriilor*, vol. 1, no. 4, 18 noiembrie 1929, p. 1; Idem, „Noi orientări în politica socială contemporană”, în *Revista de studii sociologice și muncitorești*, vol. 4, no. 14, mai 1937, pp. 13-17.
- ⁵⁹ Idem, *Le socialisme juridique et son influence sur l'évolution du droit civil en France à la fin du XIXe siècle et au XXe siècle*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1923.
- ⁶⁰ Carlos Miguel Herrera, „Le socialisme juridique d'Emmanuel Lévy”, în *Droit et société*, nos. 56-57, 2004, pp. 111-128.
- ⁶¹ Georges Ripert, „Le socialisme juridique d'Emmanuel Lévy” [1928], în Emmanuel Lévy, *Les fondements du droit*, Félix Alcan, Paris, 1933, p. 103.
- ⁶² Emmanuel Lévy, *La vision socialiste du droit*, Marcel Giard, Paris, 1926, p. 106.
- ⁶³ Idem, „Construction sociale du droit”, în *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, no. 111, janvier-juin 1931, pp. 161-163.

- ⁶⁴ Edouard Lambert, „Préface”, în Lévy, *La vision socialiste du droit*, p. VII.
- ⁶⁵ Lévy, *La vision socialiste du droit*, p. 109.
- ⁶⁶ Idem, „La transition du droit a la valeur (essai de définitions)”, în *Revue de métaphysique et de morale*, vol. 19, no. 3, 1911, pp. 412-416.
- ⁶⁷ Barasch, *Le socialisme juridique*, p. 64.
- ⁶⁸ Lévy, *La vision socialiste du droit*, p. 109.
- ⁶⁹ Steinhardt, *Dreptul social*, p. 14.
- ⁷⁰ *Ibid.*, pp. 5-10.
- ⁷¹ Georges Gurvitch, *Le temps présent et l'idée du droit social*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1931.
- ⁷² Pauline McDonald, „The Legal Sociology of Georges Gurvitch”, în *British Journal of Law and Society*, vol. 6, no. 1, 1979, pp. 24-52.
- ⁷³ Karl Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure*, Kegan Paul, London, 1940.
- ⁷⁴ Georges Gurvitch, *Sociology of Law*, Routledge, London, 1953 [1947], pp. 96-116.
- ⁷⁵ Idem, „Groupement social et classe sociale”, în *Cahiers internationaux de sociologie*, no. 7, 1949, p. 11.
- ⁷⁶ Idem, *Sociology of Law*, p. 99.
- ⁷⁷ *Ibid.*, p. 106.
- ⁷⁸ *Ibid.*, p. 109.
- ⁷⁹ *Ibid.*, p. 109.
- ⁸⁰ *Ibid.*, pp. 109-110.
- ⁸¹ Evelyne Pisier-Kouchner, „La sociologie durkheimienne dans l'oeuvre de Duguit”, în *L'année sociologique. Troisième série*, no. 28, 1977, p. 95.
- ⁸² *The French Institutionalists: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos*, ed. and transl. by Albert Broderick and Mary Welling, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970.
- ⁸³ Georges Gurvitch, „The Problem of Social Law”, în *Ethics*, vol. 52, no. 1, 1941, pp. 17-40.
- ⁸⁴ Idem, *Sociology of Law*, pp. 115, 197-224.
- ⁸⁵ Ch. Eisenmann, „Deux théoriciens du droit: Duguit et Hauriou”, în *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, no. 110, juillet-décembre 1930, pp. 231-279.
- ⁸⁶ Jones, *The French State in Question*, pp. 180-204.
- ⁸⁷ Maurice Hauriou, „Le pouvoir, l'ordre, la liberté et les erreurs des systems objectivistes”, în *Revue de métaphysique et de morale*, vol. 35, no. 2, 1928, pp. 193-206.
- ⁸⁸ Idem, „An Interpretation of the Principles of Public Law”, în *Harvard Law Review*, vol. 31, no. 6, 1918, pp. 813-821; Idem, „The Two Realisms”, în *The French Institutionalists*, pp. 45-51.
- ⁸⁹ Idem, *Précis de droit constitutionnel*, deux. ed., Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1929, p. 73.
- ⁹⁰ *Ibid.*, p. 78.
- ⁹¹ E. A. Poulopol, „Politica anti-umanistă și individul”, în *Libertatea*, vol. 1, no. 2, 20 ianuarie 1933, pp. 21-22; N. Steinhardt, „Socialiștii apărători ai libertății”, în *Libertatea*, vol. 5. no. 9, 5 mai 1937, pp. 161-163.
- ⁹² E. A. Poulopol, „L'idée de libéralisme dans l'oeuvre juridique de Maurice Hauriou”, în *Mélanges Paul Negulesco*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1935, p. 607.
- ⁹³ Gurvitch, *Le temps présent et l'idée du droit social*, p. 27.
- ⁹⁴ *Ibid.*, p. 29.

- ⁹⁵ *Ibid.*, p. 39.
- ⁹⁶ Steindardt, *Dreptul social*, p. 19.
- ⁹⁷ Gusti, „Aspectul social al contractului colectiv de muncă”; Constantin E. Sion, *Convenția colectivă de muncă*, Tipografia „Cultura Românească”, Iași, 1931.
- ⁹⁸ Ilie Ceaușescu, *Din istoria contractului colectiv în România*, Ed. Politică, București, 1970.
- ⁹⁹ Philip Nord, „The Welfare State in France, 1870-1914”, în *French Historical Studies*, vol. 18, no. 3, 1994, pp. 821-838; Paul V. Dutton, *Origins of the French Welfare State. The Struggle for Social Reform in France, 1914-1947*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- ¹⁰⁰ Barasch, *Le socialisme juridique*, pp. 7, 76-77.
- ¹⁰¹ Răducanu et al., *Zece ani de politică socială în România*; Tașcă et al., *Un deceniu de politică socială românească*.
- ¹⁰² (nesemnlat) „Practica socială. Regimul democratic și legislația muncii”, în *Revista de studii sociologice și muncitorești*, vol. 2, nos. 6-7, iunie 1935, pp. 32-36.
- ¹⁰³ G. Strat, „Evoluția dreptului de asociație în România, în ultimii zece ani”, în Tașcă et al., *Un deceniu de politică socială românească*, pp. 25-48.
- ¹⁰⁴ Léon Duguit, „Préface”, în Roger Cruse, *L'hypertrophie de l'état*, Félix Alcan, Paris, 1928, p. VII.
- ¹⁰⁵ Victor Rizescu, „Începuturile statului bunăstării pe filiera românească. Scurtă retrospectivă a etapelor unei reconceptualizări”, în *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, vol. 28, no. 1, 2018, pp. 35-56; „Liberalismul de stânga pe filiera românească. O victimă a politicii memoriei?”, în *Polis. Revistă de științe politice*, vol. 6, no. 4 (s. n.), 2018, pp. 81-94
- ¹⁰⁶ Karl Popper, *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, Routledge, London, 2004 [1963], p. 10.
- ¹⁰⁷ Julian Wright, H.S. Jones, eds., *Pluralism and the Idea of the Republic in France*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.
- ¹⁰⁸ Laborde, *Pluralist Thought and the State in Britain and France*.
- ¹⁰⁹ David Runciman, *Pluralism and the Personality of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- ¹¹⁰ Richard Bellamy, *Liberalism and Modern Society. A Historical Argument*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Penns., 1992; Marc Stears, *Progressives, Pluralists, and the Problem of the State. Ideologies of Reform in the United States and Britain, 1909-1926*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- ¹¹¹ F. W. Maitland, *State, Trust and Corporation*, ed. by David Runciman and Mangus Ryan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- ¹¹² Ernest Barker, „Introduction”, în Otto von Gierke, *Natural Law and the Theory of Society, 1500 to 1800*, transl. by Ernest Barker, Cambridge University Press, Cambridge, 1934, p. IX-XCI; Runciman, *Pluralism and the Personality of the State*, pp. 64-85.
- ¹¹³ David Nicholls, *The Pluralist State. The Political Ideas of J. N. Figgis and His Contemporaries*, sec. ed., Macmillan, Basingstoke, 1994, pp. IX-XX.
- ¹¹⁴ Laborde, *Pluralist Thought and the State in Britain and France*, pp. 9-18.

Bibliografie

- BARASCH, Marco I., *Le socialisme juridique et son influence sur l'évolution du droit civil en France à la fin du XIXe siècle et au XXe siècle*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1923.
- BARKER, Ernest, „Introduction”, în Otto von Gierke, *Natural Law and the Theory of Society, 1500 to 1800*, transl. by Ernest Barker, Cambridge University Press, Cambridge, 1934, p. IX-XCI.
- BELLAMY, Richard, *Liberalism and Modern Society. A Historical Argument*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Penns., 1992.
- CEAUȘESCU, Ilie, *Din istoria contractului colectiv în România*, Ed. Politică, București, 1970.
- DJUVARA, Mircea, „Réflexions sur le problème de la souveraineté et sur la réalité juridique de l'état”, în *Mélanges Paul Negulesco*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1935, pp. 227-243.
- DONHAUSER, Gerhard, „The State under the Rule of Law? The Relationship of State and Law in the Work of Hans Kelsen and Georg Jellinek”, în Ian Bryan et al., eds., *The Reconstruction of the Juridico-Political. Affinity and Divergence in Hans Kelsen and Max Weber*, Routledge, New York, 2016, pp. 125-139.
- DRĂGHICESCU, D., *La nouvelle cite de Dieu*, vol. I: *La Voie, ou comment la philosophie de l'histoire justifie la Société des Nations et son idéologie: le Neo-Christianisme*, Marcelle Lesage, Paris, 1929.
- DRĂGHICESCU, D., „Droit, morale et religion”, în *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, vol. 1, nos 1-2, 1932, p. 229-245.
- DRĂGHICESCU, D., *Verité et revelation*, Félix Alcan, Paris, vol. 1-2, 1934.
- DUGUIT, Léon, *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'état*, deux. ed., Félix Alcan, Paris, 1911.
- DUGUIT, Léon, *Traité de droit constitutionnel*, vol. 1: *Théorie générale de l'état*, Fontemoing, Paris, 1911.
- DUGUIT, Léon, *Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoleon*, Félix Alcan, Paris, 1912.
- DUGUIT, Léon, *Les transformations du droit public*, Librairie Armand Colin, Paris, 1913.
- DUGUIT, Léon, „Objective Law”, în *Columbia Law Review*, vol. 20, no. 8, 1920, pp. 817-831.
- DUGUIT, Léon, „The Concept of Public Service”, în *Yale Law Journal*, vol. 32, no. 5, 1923, pp. 425-435.
- DUGUIT, Léon, „Préface”, în Roger Cruse, *L'hypertrophie de l'état*, Félix Alcan, Paris, 1928, pp. V-XIV.
- DUTTON, Paul V., *Origins of the French Welfare State. The Struggle for Social Reform in France, 1914-1947*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- EISENMANN, Ch., „Deux théoriciens du droit: Duguit et Hauriou”, în *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, no. 110, juillet-décembre 1930, pp. 231-279.
- The French Institutionalists: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos*, ed. and transl. by Albert Broderick and Mary Welling,

- Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970.
- GURVITCH, Georges, *Le temps présent et l'idée du droit social*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1931.
- GURVITCH, Georges, „The Problem of Social Law”, în *Ethics*, vol. 52, no. 1, 1941, pp. 17-40.
- GURVITCH, Georges, „Groupement social et classe sociale”, în *Cahiers internationaux de sociologie*, no. 7, 1949.
- GURVITCH, Georges, *Sociology of Law*, Routledge, London, 1953 [1947].
- GUSTI, D., et al., *Organizația Internațională a Muncii. Zece ani de activitate*, Ed. Institutului Social Român, București, 1931.
- HAURIOU, Maurice, „An Interpretation of the Principles of Public Law”, în *Harvard Law Review*, vol. 31, no. 6, 1918, pp. 813-821.
- HAURIOU, Maurice, „Le pouvoir, l'ordre, la liberté et les erreurs des systems objectivistes”, în *Revue de métaphysique et de morale*, vol. 35, no. 2, 1928, pp. 193-206.
- HAURIOU, Maurice, *Précis de droit constitutionnel*, deux. ed., Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1929.
- HAYWARD, J. E. S., „Solidarist Syndicalism: Durkheim and Duguit”, part I, în *Sociological Review*, vol. 8, no. 1, 1960, pp. 17-36; part II, în *Sociological Review*, vol. 8, no. 2, 1960, pp. 185-202.
- HERRERA, Carlos Miguel, „Le socialisme juridique d'Emmanuel Lévy”, în *Droit et société*, nos. 56-57, 2004, pp. 111-128.
- JENNINGS, Jeremy, *Syndicalism in France: a Study of Ideas*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1990.
- JONES, H. S., *The French State in Question. Public Law and Political Argument in the Third Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- KELSEN, Hans, *Introduction to the Problems of Legal Theory*, transl. by Bonnie Litschewski and Stanley L. Paulson, Clarendon Press, Oxford, 1992.
- LABORDE, Cécile, *Pluralist Thought and the State in Britain and France*, Macmillan, Basingstoke, 2000.
- LASKI, Harold J., „La conception de l'état de Léon Duguit”, în *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, vol. 1, nos. 1-2, 1932, pp. 121-134.
- LÉVY, Emmanuel, „La transition du droit a la valeur (essai de définitions)”, în *Revue de métaphysique et de morale*, vol. 19, no. 3, 1911, pp. 412-416.
- LÉVY, Emmanuel, *La vision socialiste du droit*, Marcel Giard, Paris, 1926.
- LÉVY, Emmanuel, „Construction sociale du droit”, în *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, no. 111, janvier-juin 1931, pp. 161-163.
- LÉVY, Emmanuel, *Les fondements du droit*, Félix Alcan, Paris, 1933.
- MAITLAND, F. W., *State, Trust and Corporation*, ed. by David Runciman and Mangus Ryan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- MANNHEIM, Karl, *Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure*, Kegan Paul, London, 1940.
- MARIN, Gaston, *La révolte des faits contre le Code*, Bernard Grasset, Paris, 1920.
- MCDONALD, Pauline, „The Legal Sociology of Georges Gurvitch”, în *British Journal of Law and Society*, vol.6, no. 1, 1979, pp. 24-52.
- NEUMAN, Emanuel, *Limitele puterii statului. Teză de doctorat*,

- Universitatea din București, Facultatea de Drept, București, 1937.
- NICHOLLS, David, *The Pluralist State. The Political Ideas of J. N. Figgis and His Contemporaries*, sec. ed., Macmillan, Basingstoke, 1994.
- NORD, Philip, „The Welfare State in France, 1870-1914”, în *French Historical Studies*, vol. 18, no. 3, 1994, pp. 821-838.
- PISIER-KOUCHNER, Evelyne, „La sociologie durkheimienne dans l'oeuvre de Duguit”, în *L'année sociologique. Troisième série*, no. 28, 1977.
- The Pluralist Theory of the State. Selected Writings of G. D. H. Cole, J. N. Figgis and H. J. Laski*, ed. by Paul Q. Hirst, Routledge, London, 1989.
- POPPER, Karl, *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, Routledge, London, 2004 [1963].
- POULOPOL, E. A., „L'idée de libéralisme dans l'oeuvre juridique de Maurice Hauriou”, în *Mélanges Paul Negulesco*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1935, pp. 587-607.
- RĂDUCANU, I., et al., *Zece ani de politică socială în România, 1920-1930*, Eminescu S. A., București, 1930.
- Revista de studii sociologice și muncitorești* (1935, 1937).
- RIZESCU, Victor, „Începuturile statului bunăstării pe filiera românească. Scurtă retrospectivă a etapelor unei reconceptualizări”, în *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, vol. 28, no. 1, 2018, pp. 35-56.
- RIZESCU, Victor, „Liberalismul de stânga pe filiera românească. O victimă a politicii memoriei?”, în *Polis. Revistă de științe politice*, vol. 6, no. 4 (s. n.), 2018, pp. 81-94.
- RUNCIMAN, David, *Pluralism and the Personality of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- SION, Constantin E., *Convenția colectivă de muncă*, Tipografia „Cultura Românească”, Iași, 1931.
- STEARNS, Marc, *Progressives, Pluralists, and the Problem of the State. Ideologies of Reform in the United States and Britain, 1909-1926*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- STEINHARDT, N., *Principiile clasice și noile tendințe ale dreptului constituțional. Critica operei lui Léon Duguit*, Editura „Curierul Judiciar” S. A., București, 1936.
- STEINHARDT, N., *Dreptul social. Pretenții și iluzii*, Tipografia „Caragiale”, București, 1936.
- TAȘCĂ, G., et al., *Un deceniu de politică socială românească*, f. e., București, 1930.
- WRIGHT, Julian, and H.S. Jones, eds., *Pluralism and the Idea of the Republic in France*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.
- *** *Arhiva pentru știința și reforma socială* (1919-1921, 1924, 1927-1928, 1930-1931).
- *** *Buletinul Uniunii Camerelor de Comerț și de Industrie* (1927).
- *** *Dreptatea socială* (1923).
- *** *Gazeta meseriilor* (1929).
- *** *Libertatea* (1933, 1937).